

KOGNITIV LINGVISTIKADA KONSEPT TUSHUNCHASI

*Yusupova Sabohatxon A'zamjonovna, katta o'qituvchi
Xaydaraliyeva Saodat Abdulla qizi, magistr
Farg'ona davlat universiteti*

Annotatsiya

Ushbu maqolada lingvokognitiv yo'nalishning zamonaviy tilshunoslikda tutgan o'rni va olamning milliy manzarasini o'rganishdagi aspekti haqida so'z boradi. Bundan tashqari, milliy olam manzarasini tashkil etuvchi asosiy konseptlarda alohida lingvomadaniyatga taaluqli bo'lgan bir umumiy tildan foydalanuvchi lisoniy shaxslar muhim bo'lgan madaniy konseptlar haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: *lingvokognitiv, lingvomadaniyat, konsept, olamning lisoniy manzarasi*

Abstract

This article will talk about the role of linguocognitive orientation in modern linguistics and its aspect in the study of the national landscape of the universe. In addition, the main concepts that make up the landscape of the national universe are covered about cultural concepts in which linguistic individuals are important, using one common language that corresponds to a separate linguoculture.

Keywords: *linguocognitive, linguocultural, concept, linguistic picture of the universe*

Аннотация

В данной статье рассматривается роль лингвокогнитивного направления в современной лингвистике и его аспект в изучении национальной картины мира. Кроме того, Основные понятия, составляющие картину национального мира, освещают культурные концепции, в которых важны языковые личности, использующие один общий язык, относящийся к отдельной лингвокультуре.

Ключевые слова: *лингвокогнитивный, лингвокультурный, концептуальный, языковой ландшафт Вселенной*

Zamonaviy tilshunoslikda muhim va ko'plab tadqiqotlar olib borilayotgan yo'nalishlardan biri sifatida lingvokognitiv yo'nalish olamning milliy manzarasini lingvokonitiv aspektida o'rganish uchun asosiy yo'nalish sifatida qayd etilmoqda. Til esa umumiy jihatdan kognitiv mexanizm sifatida, ma'lum bir axborotni kodlash hamda til tashuvchisi va moddiy borliq o'rtasidagi bog'liqlik sifatida o'rganilmoqda. Milliy olam manzarasini tashkil etuvchi asosiy konseptlarda alohida lingvomadaniyatga taaluqli bo'lgan bir umumiy tildan foydalanuvchi lisoniy shaxslar muhim bo'lgan madaniy konseptlar ham alohida o'rin egallaydi.

“Konsept” atamasi inglizcha “concept” soʻzidan olingan boʻlib, tushuncha maʼnosini bildiradi. “Mantiqiy-lisoniy va lisoniy-falsafiy yoʻnalishlarda “konsept” va “tushuncha” atamalari, koʻpincha, sinonim sifatida ishlatiladi. Kognitiv yoʻnalishdagi tadqiqotlarda, asosan, kognitiv psixologiya va kognitologiyaga oid chet el olimlari tadqiqotlari taʼsirida rivojlanib, tilshunoslar mantiqiy va falsafiy talqinni “tushuncha” atamasiga qoldirib, koʻproq “konsept” atamasidan foydalanadilar”.

Kognitiv tilshunoslikning asosiy yoʻnalishi umumiy kognitiv mexanizm sifatida tildir, chunki bu maʼlumotni olish, qayta ishlash, saqlash va uzatishning asosiy vositasi, fikrni ifodalashning asosiy vositasi boʻlgan tildir. Shunday qilib, til xotirada koʻplab bilimlarni tizimlashtirish va tartibga solish, har bir etnik-madaniy jamoaga xos boʻlgan dunyoning lingvistik rasmini yaratish uchun imkoniyatlar yaratadi.

Kognitiv tilshunoslik psixolingvistika, etnolingvistika, sotsiolingvistika va lingvokulturologiya bilan bir qatorda tilning faoliyat xususiyatini va uning inson va jamiyat hayoti jarayonlariga kiritilishini koʻrib chiqadi. Shuning uchun kognitiv tilshunoslikning asosiy muammosi bilim almashish uchun asos sifatida lingvistik aloqa modelini yaratish, lingvistik ongning tuzilishini modellashtirishdir.

V. A. Maslovaning yozishicha, hozirgi vaqtda kognitiv tilshunoslikda konsepsiyani tushunishga uchta asosiy yondashuvni belgilash mumkin. Biroq, bu yondashuvlar umumiy pozitsiyaga asoslanadi: konsepsiya – bu tushunchaning mazmuni, maʼno bilan sinonim deb ataladigan narsa.

Birinchi yondashuv vakillari, yu. S. Stepanov, V. N. Telia, madaniy jihatlariga katta eʼtibor berishadi. Bu yerda til faqat tushunchalar haqidagi bilim manbalaridan biri sifatida ishlaydi. Yu. S. Stepanov konsepsiyani inson ongida madaniyat toʻplami sifatida belgilaydi. Tadqiqotchi, masalan, qonun soʻzi bilan birga keladigan gʻoyalar, tushunchalar, bilimlar, uyushmalar, tajribalarning “toʻplami” “qonun” tushunchasi deb hisoblaydi.

Nuqtai nazaridan N. V. Telia, konsepsiya nafaqat tilga, balki insonning kognitiv ongiga ham tegishli. Konsepsiya-bu obyekt haqida biz bilgan barcha narsalar, “haqiqat” dunyosidan olingan haqiqatlar. Konsepsiyadan oldin ontologik jihatdan kategorizatsiya mavjud boʻlib, u tipik tasvirni yaratadi va “prototip” (Gestalt tuzilishi) ni hosil qiladi.

Ikkinchi yondashuv vakillari (N. D. Arutyunova, A. D. Shmelev va boshqalar) konsepsiya mazmunini shakllantirishning yagona vositasi til belgisining semantikasi deb hisoblashadi. Yaʼni, konsepsiya kognitiv semantikaning birligi sifatida tushuniladi.

Uchinchi yondashuv tarafdorlari E. S. Kubryakova, D. S. Lixachev va boshqalar. Ular konsepsiyani soʻzlar va haqiqat oʻrtasidagi “vositachi” deb hisoblashadi. D. S. Lixachevning fikricha, “konsepsiya toʻgʻridan-toʻgʻri soʻzning maʼnosidan kelib chiqmaydi, balki soʻzning lugʻat maʼnosining shaxsning shaxsiy va xalq tajribasi bilan toʻqnashuvi natijasidir”. Bundan tashqari, D. S. Lixachevning soʻzlariga koʻra,

концепсия so‘zning har bir asosiy (lug‘at) ma‘nosi uchun alohida mavjud. So‘z ham, uning ma‘nolari ham, ushbu ma‘nolarning tushunchalari ham ma‘lum bir inson “ideosferasida” ifodalanadi. Har bir inson o‘ziga xos, individual madaniy tajribaga, so‘z ma‘nolarining boyligini va ushbu ma‘nolar tushunchalarining boyligini aniqlaydigan bilim va ko‘nikmalarga ega.

E. S. Kubryakova konsepsiyani xotira, aqliy leksika, konseptual tizim va miya tilining operativ tarkibiy birligi, inson ruhiyatida aks etgan dunyoning butun tasviri sifatida belgilaydi.

Turli xil yondashuvlarni umumlashtirib, V. A. Maslova konsepsiyaning quyidagi ta‘rifini taklif qiladi: “bu lingvistik-madaniy o‘ziga xoslik bilan ajralib turadigan va ma‘lum bir etnik madaniyatning tashuvchilarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik shakllanish” bu hissiy, ifodali, baholovchi halo bilan o‘ralgan bilim kvantidir.

Z. D. Popova va I. A. Sternin, semantik va kognitiv yondashuv vakillari, konsepsiyani insonning aqliy kodining asosiy birligi bo‘lgan, shaxs va jamiyatning kognitiv faoliyati natijasi bo‘lgan va aks ettirilgan obyekt yoki hodisa to‘g‘risida kompleks, entsiklopedik ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan aqliy ta‘lim deb bilishadi. Ushbu ma‘lumotni ijtimoiy ong va ijtimoiy ongning ushbu hodisaga munosabati yoki mavzu.

Shunday qilib, tushunchalar dunyoni inson ongida ifodalaydi, konseptual tizimni shakllantiradi va til belgilari ushbu tizimning mazmunini kodlaydi. Shunga qaramay, shuni ta‘kidlash kerakki, konsepsiya og‘zaki bo‘lishi mumkin yoki til vositalari bilan og‘zaki bo‘lmasligi mumkin. Til inson ongida tushunchalarni shakllantirish usullaridan biridir.

Konsepsiya har qanday tushunchaning “ma‘nolarini” aks ettirmasligi muhim ko‘rinadi. Inson ongidagi konsepsiya faqat ma‘lum bir madaniyat uchun tegishli va qimmatli bo‘lgan voqelik hodisalariga aylanadi. Shunday qilib, A. Vezbitskaya rus tilida ruh yoki taqdir kabi kalit so‘zlar jun to‘pidagi bo‘sh uchiga o‘xshaydi, deb yozadi: “uni tortib olsak, biz nafaqat so‘zlar bilan, balki so‘zlar bilan ham ifodalangan munosabat, qadriyatlar va umidlarning butun chalkash “chigalini” echishga qodir bo‘lamiz. Umumiy kombinatsiyalarda, barqaror iboralarda, grammatik tuzilmalarda, maqollarda va boshqalarda. Har bir xalq dunyosining lingvistik rasmida o‘ziga xos kalit so‘zlar mavjud.

Konsepsiya murakkab tuzilishdir. Yu. S. Stepanovning so‘zlariga ko‘ra, konsepsiya “qatlamlı” tuzilishga ega, asosiy (tegishli) xususiyatni, qo‘shimcha (passiv) xususiyatni va etimologik xususiyatni (ichki shakl) o‘z ichiga oladi. “Faol” qatlamda konsepsiya ushbu tilni o‘zaro tushunish va muloqot qilish vositasi sifatida ishlatadigan har bir kishi uchun dolzarbdir. Uning mazmunining qo‘shimcha xususiyatlarida konsepsiya faqat ba‘zi ijtimoiy guruhlar uchun dolzarbdir. Etimologik xususiyat faqat

tadqiqotchilar va tadqiqotchilar tomonidan ochiladi. Tushunchalar turli qatlamlarda turlicha mavjud va bu qatlamlarda ular ma'lum bir madaniyat odamlari uchun har xil haqiqiydir.

V. I. Karasik “qatlamlarni” bir konsepsiyaning tarkibiy qismlari sifatida emas, balki har xil hajmdagi alohida tushunchalar sifatida ko‘rib chiqishni taklif qiladi. Madaniy konsepsiya konseptual, majoziy-idrok va qiymat tomonlarini ajratib turadigan ko‘p o‘lchovli semantik ta’lim sifatida tavsiflanadi. Sotsiolingvistika nuqtai nazaridan, V. I. Karasik yozganidek, madaniy tushunchalarning uch turini qarama-qarshi qo‘yish mumkin: etnik-madaniy, ijtimoiy-madaniy va individual-madaniy. Ya’ni, umuman etnik madaniyat uchun, ma’lum bir til madaniyati doirasidagi ma’lum bir guruh uchun va nihoyat, shaxs uchun tegishli bo‘lgan aqliy shakllanishlar mavjud.

Z. D. Popova va I. A. Sternin shuningdek, konsepsiyaning uchta asosiy tarkibiy qismini ajratib ko‘rsatishadi: tasvir, axborot mazmuni va talqin maydoni. Konsepsiya tarkibidagi hissiy tasvir ona tilida so‘zlashuvchi ongida sezgi organlari (idrok etuvchi tasvir) yordamida atrofdagi voqelikni aks ettirish va tegishli obyekt yoki hodisani (kognitiv tasvir) metaforik tushunish natijasida hosil bo‘ladi. Konsepsiyaning axborot mazmuni konseptual obyekt yoki hodisaning asosiy, eng muhim farqlovchi xususiyatlarini belgilaydigan kognitiv xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Mualliflarning fikriga ko‘ra, konsepsiyaning talqin maydoni u yoki bu jihatdan konsepsiyaning asosiy axborot mazmunini sharhlaydigan, undan kelib chiqadigan, ba’zi bir xulosa bilimlarini ifodalaydigan yoki baholaydigan kognitiv belgilar bilan shakllanadi. Izoh maydoni heterojen bo‘lib, unda bir nechta zonalar ajratiladi: baholash, entsiklopedik, utilitar (pragmatik), tartibga solish (modal), ijtimoiy-madaniy, paremiologik zonalar.

Lingvistik-madaniy tushuncha ko‘p o‘lchovli va murakkab ta’limdir. Har bir konsepsiyaning tuzilishi semantik tarkibga qo‘shimcha ravishda ma’nolarni, uyushmalarni, shuningdek umuminsoniy, milliy-madaniy, ijtimoiy, individual-shaxsiy tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi. Bu konsepsiya tuzilishini aniqlashga turli xil yondashuvlar ehtimolini tushuntiradi.

Keng ma’noda “konsepsiyaning tuzilishi aylana shaklida ifodalanishi mumkin, uning markazida asosiy tushuncha – konsepsiyaning yadrosi joylashgan bo‘lib, atrofda madaniyat, urf-odatlar, xalq va shaxsiy tajribalar keltirgan barcha narsalar mavjud”.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduazizov A. Tilshunosligimiz istiqbollari // Filologiya masalalari – T., 2011. – №3 B.22-25.
2. Ashurova D.U. Svyaz vuzovskix kursov s sovremennimi napravleniyami lingvistiki// Filologiyaning dolzarb masalalari. Ma’ruza tezislari.–T., 2008.
3. Askoldov S.A. Konsept i slovo. Russkaya slovesnost: Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: Antologiya / Pod obsh. red. V.P. Neroznaka. M.: Academia, 1997. S. 267-279.

4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'larini izlab...// O'zbek tili va adabiëti. – T., 2012. -№ 5. –B. 3-16.
5. Mengliyev B.R., Xolmanova Z.T. Tilshunoslik nazariyasi va metodologiyasi. – T., 2016. – 145 b.
6. Mixelson M.I. Russkaya misl i rech. Svoye i chujoye. Opit russkoy frazeologii. – SPb., 1896-1912. – 2208 str.
7. Popova Z.D, Sternin I.A. Semantiko-kognitivniy analiz yazika. Voronej: «Istoki», 2006. 226 s.
8. Safarov Sh. Semantika. T.: O'zME davlat ilm. nashr., 2013 – 344 b.
9. Stepanov Yu.S. Konstanti: slovar russkoy kulturi: opit issledovaniya. – M., 1997. 824s.
10. Xudayberganova D.S. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini. Doktorlik diss. avtoreferati. – T., 2015. – 102b.
11. Yusupov O'.Q. Ma'no, tushuncha, konsept va lingvokulturema atamalari hususida//Stilistika tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarida. – T., 2011. – B. 49-55.
12. Yarseva V.N. Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar. – M.: 1990. – S.559-560.
13. Black M. Models and metaphors. Studies in language and philosophy. – Ithaca London: Cornell University Press, 1962. – P.25-47. Oparina Ye.O. Konseptualnaya metafora // Metaforav yazike i tekste. – M.: Nauka, 1988. – S.65-67.
14. A'zamjonovna, Y. S., & Odiljon qizi, Q. M. . (2022). Internetga Oid Terminlarni Ingliz Tilidan Rus Va O'zbek Tillariga Tarjima Qilish Xususiyatlari. Miasto Przyszłości, 30, 252–254.
15. Yusupova, S. (2022). ИЖТИМОЙ ГУРУХЛАРДА ХУРМАТ КАТЕГОРИЯСИ ИФОДАЛАШ. Science and innovation, 1(B5), 350-352.
16. A'zamjonovna, Y. S. (2022). INGLIZ TILIDA EMOTSIYALARNING GRAMMATIK IFODALANISHI. PEDAGOGS jurnali, 20(2), 65-68.
17. To'lanboyeva, G., Yusupova, S., & Mirzayeva, D. (2022, November). CULTURE AND LINGUISTICS. RELATIONSHIPS. In INTERNATIONAL CONFERENCE: PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS. (Vol. 1, No. 6, pp. 82-88).
18. M. Axunova, & S. Yusupova (2022). SON KATEGORIYASINING QO'LLANILISHI VA UNING INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA QIYOSLANISHI. Science and innovation, 1 (B7), 736-739.
19. G. Tolanboyeva, & S. Yusupova (2022). LINGVOKULTUROLOGIYA O'RGANILISH TARIXI. Science and innovation, 1 (B6), 540-543.
20. Юсупова, С. А. (2022, September). ЎЗБЕК ТИЛИ ТИПОЛОГИЯСИДА ХУРМАТ КАТЕГОРИЯСИ. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND

- PRACTICAL CONFERENCE" THE TIME OF SCIENTIFIC PROGRESS" (Vol. 1, No. 1, pp. 10-14).
21. Юсупова, С. А. (2022, September). ЎЗБЕК ТИЛИДА ҲУРМАТ ИФОДАЛАШНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE" INNOVATIVE TRENDS IN SCIENCE, PRACTICE AND EDUCATION" (Vol. 1, No. 1, pp. 10-14).
22. Sabohatxon, Y., Zilolaxon, T. Y., & Shaxlo, Y. L. (2022). EXPRESSION OF METAPHOR IN DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES. RESEARCH AND EDUCATION, 1(2), 209-212.
23. A'zamjonovna, Y. S. (2022). GARRI POTTER HIKOYASIDA ME'MORCHILIK. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 1(12), 1103-1104.
24. Maftuna Erkin qizi, J. ., Kamilla Andreyevna, P. ., Sabohat A'zamjonovna, Y., & Farhod Faxriddinovich, U. . (2022). MEDIA DISCOURSE FEATURES. Scientific Impulse, 1(3), 561–565.
25. Odilova Mavluda To'Lqinjon Qizi, & Yusupova Sabohatxon A'Zamjonovna (2022). JAMAL KAMAL'S TRANSLATION OF SHAKESPEARE'S WORKS. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 1 (12), 101-104.
26. S. Yusupova, & M. Odilova (2022). THE ROLE OF WILLIAM SHAKESPEARE IN WORLD LITERATURE. Science and innovation, 1 (B8), 1859-1862.
27. A'zamjonovna, Y. S. (2022). STYLISTIC CHARACTERISTICS OF UZBEK AND ENGLISH OFFICIAL DOCUMENTS. Journal of new century innovations, 11(8), 76-80.